

på grund av den missvisande termen svensk-norska runor, är givetvis förhastade. Vi vet ingenting om de båda männens ställning inbördes.¹ Alla tidigare tolkare har förmodat, att inskriften har slutat med orden **sun: sin**.²

Inskriften dateras av v. Friesen till omkring 1025. Han anser sålunda att den är något äldre än Rörstenen (Vr 2). Grunden till denna datering är troligen **b**-runans form (ᚢ). I Rörinskriften har runan däremot normalformen ᚷ.

Hälltorp, Hammarö sn

I *Hammarö, en hembygdsbok* (1957), s. 106 skriver Gilbert Svenson: »I början på 1900-talet hittades på stranden mellan Djupsundet och Hälltorp en delvis naturformad delvis förbättrad täljstensbit av tio centimeters längd. Åtsidan har utseendet av ett bulligt gubbansikte och på framsidan finns utom inskriptionen 'M. Ek' några repor gjorda med ett vasst föremål. Stenen överlämnades av K. J. Grafman till museet i Karlstad, vars föreståndare då var lektorn John Börjeson. Denne, som tycks ha varit tveksam om dess ursprung, införde den aldrig i museets föremålsliggare. 1951 återfanns stenen. Professor Ivar Lindquist, Lund, har betecknat den som en 'naturalistisk Oden-bild', och har tyckt sig i baksidans repor kunna utläsa i en förmodad runinskrift 'asu', samt menar att formen på s-runan ger en datering till 'tiden fram på förra hälften av 1000-talet'. Runologen, professor Sven B F Jansson menar att stenen är en konstlös produkt av sent ursprung, något som senare har bekräftats av upphittaren.»

Anledningen till att det lilla täljstensföremålet kom att väcka uppståndelse var ett föredrag, som Ivar Lindquist höll i Hammarö hembygdsgård den 24/5 1954. Till föredraget, som bar titeln »Odensfiguren i Karlstad», var pressen inbjuden (se t. ex. Dagens Nyheter, Svenska Dagbladet, Nya Wärmlands Tidningen, Stockholms-Tidningen och Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning den 25/5 1954).

Om »runinskriften» lämnade Ivar Lindquist följande uppgifter: »Avgörande för bevisningen av föremålets ålder är den lilla runinskriften. Efter åtskilligt övervägande kan jag stava mig till *asu*, så skrivet att skriften är baklängeslöpande, *a* och *s* är skrivna på en och samma stapel, s. k. samstava runa, *u* är skrivet med rakt sidostreck, som är utdraget ända ned och litet till. Ett därpå följande ristat streck, som sitter snett upptill efter *u*'et och ger intrycket av en specifik *l*-typ utan stapel, s. k. halsingeruna, ger läsningen *asul*, för så vida som man vill anse det ristat med värde som ett runtecken ...»

Lindquist fortsätter: »Redan härefter torde man kunna bestämma runinskriften och därmed hela föremålet till tiden fram på förra hälften av 1000-talet. Kristendomen torde då ha varit ny i norra Väner-området, och mycket av hednisk tro måste ännu ha levat oförkränkt i folkdjupet.»

Vad tolkningen beträffar, skulle Lindquist »i första rummet vilja föreslå genitiven av kvinnonamnet *Åsa*, alltså *Asu*, uppfattat som namnet på en ägarinna. Under antagande att *asul* däremot står att läsa, med en blandning av olika runsystem, varpå vi har exempel, vet jag ingen annan råd än att hänvisa till möjligheten av en stympning av mansnamnet *Asulf*. ... Huvudsaken är således icke, att man säkert kan läsa vad där har stått, utan den omständigheten att så pass mycket är bevarat, att full bevisning om inskriftens existens och ålder är möjlig.»

De repor som Lindquist har uppfattat som runor har av allt att döma uppkommit i samband med att täljstensytan polerades på den plats där namnet M. Ek därefter ristades.

Om själva föremålet konstaterade Lindquist: »Skulpturen hör i eminent grad till den här fixerade naturalistiska genren inom den nordisk-hedniska konsten och torde vara dess förnämsta prov.»

Ivar Lindquist inledde sitt föredrag »Odensfiguren i Karlstad» med orden: »Vad jag nu skall tala om, låter som en saga.» Det är en saga.

4. Övre Ulleruds kyrka

Pl. 5.

Litteratur: S. Kihlman, Anteckning i november 1766 (i Kristinehamns läroverksbiblioteks handskriftssamling, hs Lignell VII: 10, Föreningen Värmlandsarkiv, Karlstad), avskrift i: *Ihreska handskriftssamlingen 112*, UUB); E. Fernow, *Beskrifning Öfver Wärmeland I* (1773), s. 128; Fr. Fryxell, *Bibliotheca Wermelandica* (hs U 16, KB), s. 2, *Wermelandia Ecclesiastica*

¹ En fantasifull skildring av Björns och »Asgers» tillvaro finns hos J. Börjeson i *Hammarön och Hammaröborna* (1921) s. 28 f.

² I professor Helge Kjellins »Prolog Vid Hammarö köpings tillblivande nyårsnatten 1949» har denna uppfattning fått poetisk form: »Vid Hovlanda, där ättehögar fordom funnits / och där möjligen ett hedniskt gudahus har stått, / en runsten rests av värmlandsbonden Björn / med norska runor till den fallne sonen Asgers minne.» (Se *Hammarö, en hembygdsbok*. 1957, s. 11.)

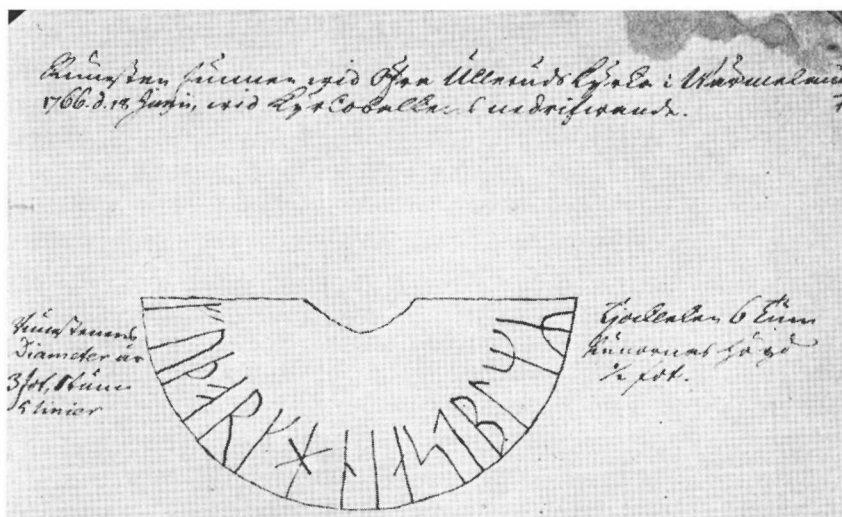

Fig. 20. Vr 4. Övre Ulleruds sn, kyrkan. Efter teckning av S. Kihlman.

Eller Carlstads Stifts Kyrko- och Präste-Chronica Första Boken s. XLVII (hs I. 26: 1, KB), Andra Boken s. 52 (hs I. 26: 2, KB); Kyrkoinventarium 1830 (ATA); J. G. Liljegren, Run-Lära (1832), s. 172, Run-Urkunder (1833), s. 236 (nr 2003); A. Lignell, Förteckning öfver de Fornlemningar från Hedendomen och Katolska tiden, som år 1837 finnas uti [Öfra Ulleruds] socken (i Kristinehamns läroverksbiblioteks handskriftssamling, sign. Lignell XX, Föreningen Värmlandsarkiv, Karlstad); F. L. Borgström, Berättelse öfver en resa i Vermland, anställd sommaren 1845 på Kongl. Vitterhets- Historie- och Antiquitets Akademiens bekostnad (hs i ATA; tryckt i Christinehamns Allehanda 1875 och i Värmland förr och nu 1915, s. 14, 17); N. G. Djurklou, Bidrag till Wermlands antiqvariska topografi 1, 1866 (hs i ATA, s. 119; tryckt i Värmland förr och nu 1954, s. 110 f.); H. Kjellin, Fornminnen (i: Sverige, Geografisk, topografisk, statistisk beskrifning bd 5 (1915), s. 475, Värmlands och Dalslands kyrkor och kyrkliga konst (i: Karlstads stift i ord och bild, 1952), s. 538, Karlstads stifts kyrkor (i: Karlstads stift i ord och bild), s. 676; E. Nygren, Värmlands fornminnen (i: En bok om Värmland 1917), s. 169; R. Blomqvist, Förteckning öfver lösa föremål i Övre Ulleruds kyrka den 3/8 1928 (ATA); T. Ljungström, Fasta fornlämningar och lösa fornfynd i Övre Ullerud (1939), s. 32, En bok om Övre Ullerud (1947), s. 81, 124, 130 f., Övre Ulleruds socken (i: Sveriges Bebyggelse, Landsbygden, Värmlands län 2, 1962), s. 794; A. Bækstedt, Målruner og Troldruner (1952), s. 164 f.; G. von Schoultz och G. Svenson, Utgivarnas anmärkningar till N. G. Djurklou, Bidrag till Wermlands antiqvariska topografi (i: Värmland förr och nu 1954), s. 139; A. Hammar, Skrivelse till Riksantikvarieämbetet den 18/2 1962 (ATA); S. B. F. Jansson, Skrivelser till Riksantikvarieämbetet den 20/4 1962 och 17/6 1963 (ATA), Runinskrifter i Sverige (1963), s. 182 (2. uppl. 1977, s. 27); S. A. Hallbäck, Medeltida dopfunter i Värmland (1965), s. 27 f., 172 f.

Äldre avbildningar: S. Kihlman, bläckteckning år 1776 (i ovan anförd handling), återgiven i Fernow a. a. s. 128; teckning i Kyrkoinventarium 1830; Djurklou, teckning i a. a. pl. 36; foto 1963 i Jansson, Skrivelse 1963 (H. Hansson), återgivet i Hallbäck a. a. s. 28.

Runinskriften är ristad på sockeln till en medeltida dopfunt, som nu står uppställd i kyrkans kor. På grund av att sockelplattan har blivit sönderslagen, är inskriften defekt.

Funten nämns av E. S. Ekman i hans arbete *Wärmeland I Sit Ämne Och I Sin Upodling* (1765), s. 372: »Den gamla trä Kyrkan, som war här före år 1725, har stådt på samma ställe som denna och länge i Påfwe-dömets tid, med ett öfwerflöd af de heligas bilder ... En gammal funt af teglsten är ännu i beholl i nya Kyrkan och är så gord, att den synes varit brukad till wigwatnet ford.»

Den äldsta kända uppgiften om själva runristningen härrör från komministern i Övre Ullerud Sven Kihlman (1696–1776).¹ Ovanför en bläckteckning av det större stycket läses: »Runsten funnen wid Öfre Ulleruds Kyrka i Wärmeland 1766. d. 18 Junii, wid Kyrkobalkens nedrifwande.»

¹ Om Sven Kihlman, »en man af stora insigter och widriga öden», se I. Ljungström, *En bok om Övre Ullerud* (1947), s. 162 f., 190 f.

I sin *Beskrifning Öfver Wärmeland* skriver Fernow, omedelbart efter redogörelsen för Hovlandastenen (Vr 3): »En annan Runsten har nyligen blifwet funnen i detta Härad, hwilken måste vara så mycket mer gammal, som den innehåller det äldsta Runska Alphabetet, som waret brukadt i Sverige. Den lærer blifwet sönderslagen i Påfwiska tiden» ... I en not meddelar Fernow: »Hr. Kyrkoh. Sven Kihlman påfann den ena hälften, som aldeles liknar en sönderslagen Qwarnsten, af 3 fots 1 1/2 tums diameter, under Kyrkobalken wid Öfra Ullerud 1766. Sedermera är den ena fjerdingen funnen 1769.»

Fr. Fryxell antecknar, att »Runstenen blef funnen, då öfra Ullerö kyrka, som var af ålder förfallen, nedrefs på 1750-talet, och har nu blifvit ställd uti Nya Kyrkans Sacristia».¹ — *Kyrkoinventarium* 1830: »En Runsten finnes i Sachristian af följande utseende:

F. L. Borgström skriver i sin reseberättelse från 1845: »I Öfra Ullerud träffar man den enda Runsten, som nu mera finnes i Vermland. Den har ursprungligen varit circelrund med ett hål i midten, liksom en quarnsten; men är nu sönderslagen. ... Runstenen förvaras nu i Ö. Ulleruds kyrka.» I en not meddelar Borgström: »Den större hälften af runstenen återfann den utmärkte kyrkoherden Sw. Kihlman 1766 under kyrkogårdsmuren, och den mindre delen 1769.» — Djurklou (1866): »I kyrkans sacristia förvaras de år 1766 och 1769 af Kyrkoherden Kihlman i kyrkogårdsmuren funna runristade stenarne, hvilka synas hafva hört tillsammans och kanske bildat fotstycket till en dopfunt, i fall de icke, hvilket ej heller synes omöjligt äro stycken af en sprungen qvarnsten.» Ernst Nygren (1917) meddelar, att »tvenne delar av en runsten» påträffades »vid den gamla kyrkans rivande i Övre Ullerud på 1760-talet; den ... har troligen varit en kvarnsten (eller möjligen fot till en dopfunt) ...; den förvaras nu i kyrkans sakristia».

Komminister A. Hammar anhöll 1962 om råd hos Riksantikvarieämbetet rörande vissa föremål i kyrkan. Han skriver bl. a.: »Dopfunten i Öv. Ulleruds kyrka ... är uppställd på en gammal runsten. Runstenen be-

¹ Fryxells (och Nygrens) uppgift om tidpunkten för kyrkans rivning och fyndet av »runstenen» är felaktig. Den gamla kyrkan revs 1725; den nya kyrkan invigdes 1727. Andreas Ol. Rhyzelius lämnar följande upplysningar om den gamla kyrkan: »Hon war alt ifrå Påwedörets tid i Choret, och elliest på wäggarna, besatt med skröpeliga helgona-beläten, hwilka Capellanen Herr Gunnarus Jonæ, för några och 60 år sedan, kastade i strömen, at themed aldeles förtaga then widskepelse och förargelse, som the enfaldige therwid hafwa och taga kunde. Doch lät han, til antiquitetens wedermäle, ett helgedoma-kar blifwa qwar, som vnder altaret förvaras. Then gambra kyrkian, såsom förliten och ganska bristfellig, togs neder d. 3 Maji år 1725; och then nya, som i stellet igen vpbygdes större och beqwämligare, blef af Superintendenten, Doct. Jöns Steuchio, inwigd d. 5 Octobr. år 1727» (*Wermelandia Ecclesiastica & Literata* 1738, hs i Karlstads stifts- och läroverks-bibliotek, Föreningen Värmlandsarkiv, Karlstad, sign. Biografi Nr 7).

Enligt Rhyzelius skulle samme nitiske kapellan, Gunnar Jonæ (Edsbergius), också ha låtit utrensa de påviska belätena ur »Nedre Ullerö» kyrka: »Är ock i mannaminne, at vti henne warit hwarjehanda Påwedörets qwarlefwor, hwilka, såsom troliget är, berörde Capellan vti ett godt upsåt, vtu wägen rögt och afskaffat hafwer.» Jfr Fr. Fryxell i »*Wermelandia Ecclesiastica* 1sta Boken, s. 51 f.

På Rhyzelius bygger tydligen Fernow, när han (a. a. s. 321 f.) skriver: »Ulleröod (öfre Ullerud) Redkyrka, af träd, inwid Klara-älf, liten och mörk. Där hafwa i lång tid waret många lemningar efter Påwedömet, såsom skröpliga Helgona-beläten, både i Choret och på wäggarna, utom mycket annat, som länge tjent til widskepelse.» I en not tillägger Fernow: »Kapellanen Herr Gunnar Jonæ, lät för den orsaken kasta mycket i älfwen, och lemnade litet qwar til åminnelse.» — Hammarin redogör i *Carlstads Stifts Herdaminne* (1843) på snarligt sätt för den »heliga vandalism» som Gunnar Jonæ gjort sig skyldig till och tillägger: »Den dopfunt af täljsten, som här i kyrkan finnes, tyckes fordom hafva varit begagnad till vigvattens-kärl.» Om Gunnar Jonæ Edsbergius se vidare T. Ljungström, *En bok om Övre Ullerud* (1947), s. 128 f., 133.

Det är väl ej alldeles uteslutet, att den nitälskande »capellanen» kan ha uppfattat runorna på dopfuntsplattan som widskepelse från den påviska tiden och därför låtit slå sönder stenen och förpassa delarna till den plats i »kyrkobalken», där de drygt hundra år senare återfanns av Sven Kihlman.

står av två delar, sandsten, rund med hål i mitten. Det saknas några bitar. Dopfunten står inte bra. Det skulle vara bra om man kunde tänka sig något slags komplettering av de felande bitarna.» Vid mitt besök på platsen 1962 konstaterades bl. a., att de två stenarna gjort tjänst som underlag till dopfunten: »Trots att stenarna ej ha passning böra de genom Riksantikvarieämbetets försorg lagas och rengöras. Deras cirkelrunda form gör det nämligen möjligt att avgöra var de båda delarna ursprungligen har varit placerade i stenskivan.» Sedan stenplattan hade kompletterats med stenkitt, placerades dopfunten på sitt runristade fundament.

Stenarten är sandsten. Det större stycket av den nu ihopsatta stenplattan mäter $95 \times 50 \times 17$ cm, det mindre $59 \times 26 \times 17$ cm. Runornas storlek varierar; den minsta runan är 11 cm, den största 17 cm.

Inskrift på det större stycket:

fuporkhniastblmr

5 10 15

På det mindre stycket:

fup...

Till läsningen: 1 **f** har svagt böjda bistavar. I 2 **u** utgår bistaven från huvudstavens topp. 4 **o** har ensidiga bistavar (4). 5 **r** har öppen form. I 7 **h** är bistavarna mycket långa. 8 **n** och 10 **a** har ensidig bistav. I 11 **s** är mellanstaven påfallande lång (se pl. 5). 12 **t** har ensidig bistav. I 13 **b** träffar bistavarna varandra mitt på huvudstaven. Mellan 16 **r** och 17 **f**, som står på det mindre stycket, är avståndet omkring 15 cm. Detta stora avstånd skall säkerligen markera, att en ny fupark här börjar. 18 **u** korsas av ett par naturliga fördjupningar i ristningsytan. Efter 19 **p** är ytan skadad. Här finns nu inga säkra spår av runor. Det bortslagna, nu med stenkitt kompletterade partiet av sockelplattan, kan beräknas till 75 cm. God plats har sålunda funnits för ytterligare en fullständig fupark.

Den äldsta läsningen av inskriften härrör från Sven Kihlman, alltså från den som upptäckte den sönderslagna stenen år 1766. Kihlmans teckning av inskriften på det större stycket, runföljden 1–16, är korrekt med undantag av att 5 **r** har getts sluten form (se fig. 20).¹ Under sin teckning lämnar han följande kommentar till inskriften: »Runorna utvisa det Runska Alphabetet, hwaraf de 7 första antyda Söndags Bokstäfwerne F U D O R K H, och alle tillsamman tagne Gyllentalet. De 3 sidsta felande Runor hafwa stått på den andra hälften, hwilken äfwen gått i 2 stycken, hwaraf det ena ännu icke är igenfunnet.»

Om inskriften på det mindre stycket skriver Kihlman: »På den fundna fjerdedelen stå fyra runor $\mathfrak{F} \mathfrak{U} \mathfrak{N} \mathfrak{T}$ F U N T. Förmodeligen utmärka dessa Runor Kyrkoplatsens höga ålder.» Anteckningen är daterad »Novembr 1766» och undertecknad »Sven Kihlman Commminister i Öfra Ullerud».

Fernow återger (a. a. s. 128) Sven Kihlmans teckning och påpekar, att inskriften »innehåller det äldsta Runska Alphabetet, som waret brukadt i Sverige». Det mindre stycket, »den andra fjerdedelen har denna påskrift: $\mathfrak{F} \mathfrak{U} \mathfrak{N} \mathfrak{T}$ ».²

¹ På avritningen av Kihlmans teckning (Ihre 112, UUB) har ett par fel insmugit sig: 4 **i**; 12 **t** har getts normalformen med dubbelsidiga bistavar.

² Under »Tillägning wid Hedniska Tidehwarfwet» skriver Fernow (a. a. s. 160): »Sid. 128 har jag nämnt, at Ulleruds Runsten innehåller det äldsta Runska Alphabetet. På halfwa stycket af Stenen stå alle Bokstäfwerne i den ordning, som våre Förfäder hade i sin A.B.C. Bok placerat dem, utom den enda $\mathfrak{A}$, al, hwilken är den sidste och hörer til det stycket, som ännu är ofunnet. De öfrige, då man läser ifrån vänster til höger, äro desse: F.U.D.O.R.G.H.N.I.A.S.T.B.L.M.R. Huru de Lärde af detta Alphabets inrättning (at det i början har *Fader* eller *Föder*, midt på Nia (9) och i slutet *Al, omnis*) welat finna våre Hedningars insigt i Guda-läran, är något, som icke rör mit ämne ... De 4 Bokstäfwerne på fjerdedelen av Stenen äro F U N T, hwaraf jag i början ville föra Runstenen til Catholska tiden och läste *Funtfoder*, innan jag fick se ofwännämnde Disputation.» Det lärda arbete som åsyftas måste väl vara Lars Laurels egenartade avhandling *Nordens hufwuddocument Äller Runa-Alphabetets hemlighet Igenom twänne ægyptier det svenska och danska språket til heder uptäckt* (Lund 1768).

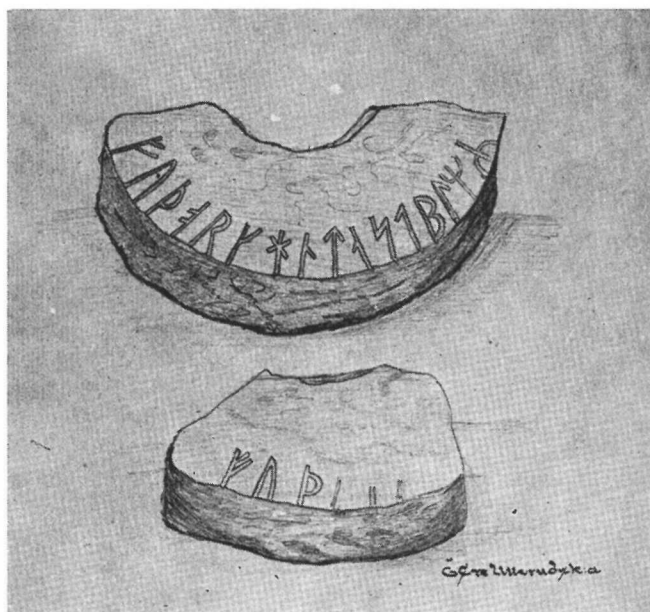

Fig. 21. Vr 4. Övre Ulleruds sn, kyrkan. Efter teckning av N. G. Djurklou.

Felläsningen **funþ** kritiserades redan av Fr. Fryxell. Nedtill på den just nämnda teckningen av Sven Kihlman anmärker han nämligen: »Obs. På den fundna fjerdelen står icke $\mathfrak{F}\mathfrak{N}\mathfrak{T}\mathfrak{I}$ eller $\mathfrak{F}\mathfrak{N}\mathfrak{T}\mathfrak{þ}$, utan tydeligen $\mathfrak{F}\mathfrak{N}\mathfrak{þ}\mathfrak{þ}$, som jag 1788 d April wisade Vice Pastorn Magnus Kihlman, och han klarligen fann.»¹ Samma kritik mot den oriktiga läsningen framför Fryxell i »Bibliotheca Wermelandica»; han skriver: »Halfva stycket af denna sten är alldeles lik den afritning, som finnes uti Fernows Beskrifning pag. 128; men på det sönderslagna stycket står rent $\mathfrak{F}\mathfrak{N}\mathfrak{þ}\mathfrak{þ}$, och icke $\mathfrak{F}\mathfrak{N}\mathfrak{T}\mathfrak{þ}$, som Hr Fernow anført ... Om meningen varit, såsom på det halfva stycket, att uppteckna Runska Alfabetet eller något till Runska Calendarium, lemnas derhän.» — J. G. Liljegren, som tydligen ej har känt till Fryxells arbete, bygger uteslutande på Fernows uppgifter. I *Run-Lära* (1832) nämner han, att »blotta Runmynderna» finns »på en sten, lik en half qwarnsten ... wid Öfra Ullerud i Wermland». I *Run-Urkunder* (1833) anges felaktigt, att stenen finns i »Öfra Ulleruds kyrkovägg» (L 2003). — Borgström (1845) antecknar: »Det större stycket är nästan halvcirkelformigt och innehåller det enkla runalabethet med 16 runor. Det andra fragmentet är mindre och innehåller endast följande runor: $\mathfrak{F}\mathfrak{N}\mathfrak{þ}$... Denna runsten har utan tvifvel tjent som fot till en dopfunt eller ett vigvattenskärl. De på det mindre fragmentet inhuggne runor hafva förmodligen varit ämnade att utgöra början till runalabethet; men emedan stenen här varit något ojemn så att redan fjerde runan blev oläslig, så tyckes Runristaren öfvergifvit denna sida af stenen och på den motsatta slätare delen ånyo börjat och fullföljt ristningen.» — Djurklou (1866): »Det större stycket, som är 3,1 fot långt och 1,2 fot bredt och 5 tum tjockt, innehåller den enkla runradens 16 mynder, och på det mindre, som är 1,9 fot långt och 0,9 bredt och 0,5 tjockt, finnes runorna $\mathfrak{F}\mathfrak{N}\mathfrak{þ}$ »² Av Djurklous teckning framgår, att han har uppfattat runan $\mathfrak{i}$ som en **t**-runa med dubbelsidiga bistavar ($\mathfrak{þ}$); se fig. 21. Om ristningen på det mindre stycket skriver Djurklou, att »man ämnat att äfven här inrista runraden, men redan vid fjerde runan öfvergifvit alltsammans i följd af ytans skroflighet».

¹ Magnus Kihlman (1729–1796) var son till den ovan nämnde Sven Kihlman. Han efterträdde sin far som komminister i Övre Ullerud år 1777.

² Citerat efter handskriften; detta ställe är förvanskadt i den tryckta utgåvan (*Värmland förr och nu* 1954, s. 110).

E. Nygren (a. a. 1917): »Å den ena halvan står den 16-typiga vanliga futharken, dock något ombildad under inflytande av de stungna runorna; det mindre stycket innehåller endast de tre begynnelse-runorna.»

Inskriften på Ullerudsfuntens sockelplatta består av den 16-typiga runraden ristad två gånger. Den ena futharken är fullständigt bevarad, av den andra återstår numera endast de tre första runorna. Runformerna uppvisar en intressant blandning av normalrunor och kortkvistrunor. Normalrunor är **h** (fastän bistavarna här är onormalt långa), **s** (ʃ), **b**, **m** och **r**; kortkvistrunor är **o** (ɔ), **n**, **a** och **t**. Anmärkningsvärda former är, att **u**-bistaven utgår från huvudstavens topp och att **r**-runan har öppen form (R), ej den i unga, medeltida och ännu yngre inskrifter vanliga slutna formen (ʀ), som beror på inflytande från det latinska alfabetet. Däremot kan ett sådant inflytande spåras däri, att **l**-runan har placerats före **m**, liksom i alfabetet.

Frågan om inskriftens datering har besvarats på olika sätt. Fernow, som upptager Ullerudsristningen vid sin skildring av »Hedna Tidehvarfwet», framhåller, att denna nyfunna »Runsten ... måste vara så mycket mer gammal, som den innehåller det äldsta Runska Alphabetet, som waret brukadt i Sverige». Också Fr. Fryxell var av den meningen, att Ullerudsristningen snarast hade tillkommit under hednisk tid. I »Wermlandia Ecclesiastica» skriver han i kapitlet »Lemningar efter Hedendomen»: »Till detta tidehvarfwet torde väl också kunna höra de uti Landet fundne Runstenar, fastän derom med säkerhet icke kan sägas. Ännu äro icke flera träffade än allenast tvänne, näml. en på Hoflanda gårde på Hammarön, och en blef funnen under Kyrkobalken vid Öfra Ullerö Kyrka. Flera torde väl i fordna tider varit, men som nu äro förstörde eller förlorade. Af Runstenar på andra ställen i Riket synes tydeligen, att många blifvit uthuggne efter Christendomens införande i Riket; Men som man har säkra bevis, att många äro uthuggne under Hedendomen, så har jag velat nämna dessa minnesmärken under detta Tidehvarfwet, såsom troligt, att de rätt så snart kunna räkna sin uthuggning uti detta som i sednare tidehvarfwet.» En betydligt rimligare datering föreslår F. L. Borgström, som hade klart för sig, att stenplattan hade »tjent som fot till en dopfunt eller ett vigvattens-kärl»; han anser, att ristningen kan härröra från mitten av 1100-talet, »från ungefär samma tid» som »en inskription i en dopfunt i Baarse kyrka (i Danmark)».¹

I *Värmlands fornminnen* meddelar Ernst Nygren, att inskriften av »prof. von Friesen förklarats tillhöra 1100-talet, men också möjligen så sen tid som 1300- eller 1400-talen».² Ljungström anser troligt, att ristningen härrör »från tiden omkr. år 1000» (se *Fasta fornlämningar och lösa fornfynd i Övre Ullerud*, s. 32).

Åldern för en futhark-inskrift är givetvis i regel svår att fastställa; själva inskriften ger ju relativt få hållpunkter för en datering. Eftersom fotplattan otvivelaktigt har tillhört dopfunten och eftersom inskriften av allt att döma har ristats i samband med att funten förfärdigades, torde det vara befogat att redogöra för den konsthistoriska dateringen av dopfunten i Övre Ulleruds kyrka.

Funten beskrives av S. A. Hallbäck på följande sätt (a. a. s. 172): »Av sandsten. I två delar. a) *Cuppan* cylindrisk med skrånande undersida. På cuppens liv en palmettfris med insatta liljemotiv. Längs randen försänkt kant. b) *Foten*, rund bottenkiva med konkav översida upptill avslutad med kraftig repstav. Funten är placerad å en ursprungligen rund stenplatta — numera i två delar — med runinskrift ... Centralt uttömningshål, numera igensatt».

¹ Hur Borgström hade fått kunskap om denna inskrift framgår av en uppgift i en not i reseberättelsen 1845: »Här torde kanske vara på sitt ställe att nämna det min vän K. Friis Viborg meddelat följande inscription å en dopfunt i Baarse kyrka ...: B O N D O F R I S O H E R a C E T s S G E R V S R Ø I M æ F E C I T : F I E R I.» Efter denna majuskelinskrift följer så runraden + de tre gyllentalstecknen. Borgström fortsätter: »Är denne Asgerus Røi, som troligt är, Absalons fader, Esger Røi, så kan detta gifva upplysning om stenens ålder, när man vet att Esger Røi dog omkring 1153. Stenen i Ullerud torde vara från ungefär samma tid.» Baarsefunten (DR 224) dateras numera till o 1250–1275.

² Otto von Friesens mycket vaga datering av inskriften (1100-talet eller »också möjligen 1300- eller 1400-talen») beror troligen på att han icke har känt till att stenen har utgjort en del av dopfunten.

Kjellin daterar funten till början av 1200-talet.¹ Till denna datering ansluter sig Hallböök: den »synes ha fog för sig» (a. a. s. 29). Hallböök framhåller, att funten »är bevarad som helhet och har dessutom kvar, visserligen numera defekt, den runda sockelplatta, som den ursprungligen varit placerad på». Funten »ansluter sig väl till åtskilliga dopfuntar från det centrala Västergötland t. ex. Varnumsfunten i Ås härad. Utsmäckningen däremot är avvikande. Även om den är svårt skadad genom vittring, kan dock vissa slingor och ornament klart skönjas. De förefaller ha ett visst samband med Väsefuntens rika ornamentskatt. De är visserligen tunnare och mindre säkra än Väsefuntens eleganta palmettfris, men de ha dock klart släktttycke.» Väsefunten dateras till slutet av 1100-talet, till omkring år 1200, eller till 1200-talet (se Hallböök a. a. s. 26 f. och där anförd litteratur).

Om man vågar räkna med att runorna har ristats på dopfontens runda fotplatta, när funten förfärdigades — vilket förefaller naturligt — skulle denna futhark-inskrift kunna dateras till 1200-talet, snarast kanske till århundradets början. Den äldsta kyrkan i Övre Ullerud borde då tillhöra samma tid.

Inskrifter bestående enbart av den 16-typiga futharken är mycket vanliga, i synnerhet i kyrkor och på kyrkliga föremål. Redan A. Bæksted har framhållit, att »den største del af de kendte runerækkeindskrifter viser sig på en eller anden måde at være knyttet til kirken» (a. a. s. 164). Bland de exempel han anför förekommer också ristningen på den värmändska dopfunten, men Bæksted har misstagit sig beträffande dess placering; han uppger nämligen, efter Liljegren, att i »Öfra Ulleryd (!) i Värmland er hele fuporken indhugget i en sten i kirkevæggen»(!).

Syftet med att under medeltiden rista runrader i kyrkväggar och på andra platser har diskuterats. Är det fråga om alfabetmagi eller »beläring, pryd, morskab og underholdning?»² När det gäller Ullerudsfuntens futhark-inskrift kan det knappast finnas skäl att betvivla, att den ger ett exempel på alfabetmagi. Inskriften har med all sannolikhet ristats som ett skydd mot onda makter, som kunde tänkas störa dopakten. Något praktiskt pedagogiskt eller »underhållande» syfte kan denna futharkinskrift i alla händelser icke ha haft.³

Grava kyrka

I Grava kyrka har funnits två medeltida klockor. Den ena av dem, storklockan, bar omkring femtio ristade tecken av vilka de flesta är bokstäver men ett tiotal är runliknande. E. S. Ekman nämner de två klockorna (i *Wärmeland I Sit Ämne och I Sin Upodling*, 1765, s. 288), men han uppger, att de »äro ... helt släta utan några påskrifter, endast en hop kors, som nogsamt betekna deras ålder från Catholska tiden». En annan upptäktning har Fernow, som vid sin redogörelse för »Grafwa Redkyrka» antecknar, att kyrkan har »en *Klücke*, från Påfwedömet, med en påskrift af åtskillige Munke-bokstäfwer, hwilke bli swäre att läsa».⁴ Fernow tillägger i en not: »De se sålunda ut:

ለየገዢው ፋብሪካ አስተዳደር የሚመለስ
በጽሑፍ ቅጂ ይጻፍና በጽሑፍ ይጻፍ
በጽሑፍ ይጻፍ

hvilket bewisar, at den icke haft tilräckelig insigt, som upgifwet dem för Herr Professor Ekman i des Wärmeland i sit ämne och sin upodling» (*Beskrifning Öfwer Wärmeland*, s. 327, med not c).

Djurklou lämnar i sina antikvariska resanteckningar 1867 följande upplysningar: »Intill år 1845, då nuvarande storklockan gjöts, hade kyrkan 2:ne gamla s. k. *Munkeklockor*, den ena utan, den andra med en af Fernow meddelad ofattlig inskrift. Metallen användes till den stora klockan och någon möjlighet att vinna rättelse i Fernows

¹ Se *Karlstads stift i ord och bild* (1952) s. 538.

² Se A. Bæksted, a. a. s. 165 och där anförd litteratur.

^a Att Bæksted upptager ristningen i Övre Ulleruds kyrka bland futharkinskrifter som ej ger (säkra) exempel på alfabetmagi, torde åtminstone delvis bero på hans oriktiga uppfattning, att »hele fuporken [er] indhugget i en sten i kirkevæggen». Om Bæksted hade känt till, att kyrkan är en träkyrka och att runorna står ristade längs dopfuntsplattans kanter, är det väl troligt, att han hade uppfattat Ullerudsristningen som ett exempel på alfabetmagi.

⁴ Fernows uppgift återges av P. Björkman i *Beskrifning öfver Wermland* 2, s. 57.

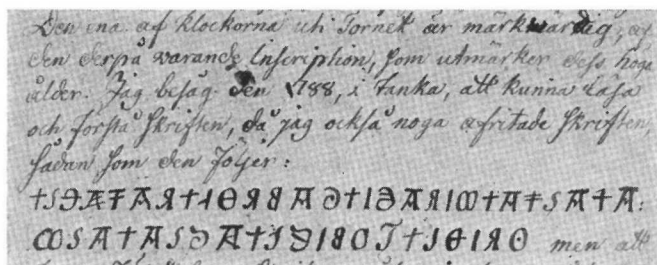

Fig. 22. Inskriften på storklockan i Grava efter Fr. Fryxell i »Wermelandia Ecclesiastica».

möjligtvis felaktiga afteckning af inskriften finnes ej mera. Lilla klockan eger sin märkvärdighet deraf, att hon skall hafva varit rådstuguklocka i Carlstad.»

Utförligare uppgifter om klockorna i Grava ger G. M. Sandin i *Grava och Forshaga. Kulturhistoriska anteckningar* (1930), s. 33 f.: »Man hade länge klagat över kyrkklockornas svaga ljud. De hårda tiderna hindrade dock anskaffandet av nya. Då i slutet av 1700-talet tiderna ljusna, och den i sockenmagasinet förvarade säden kan få avyttras, så användas penningarna dels för anskaffande av en ljuskrona och dels för anskaffande av en något större klocka. Den inköptes från Karlstad, och hade följande inskription: 'Carlstads stads Rådstuguklocka, gjuten av P. Petraeus 1756.' På den andra sidan: 'År 1752 den 22 juni lades Carlstads stad genom en häftig våldeld nästan helt och hållet i aska.' År 1845 blevo två av klockorna omgjutna till en enda större, vägande 4 skeppund och 8 lispund. Denna större klocka har följande inskriptioner. På ena sidan står: 'Under Konung Oskar I:s 2:dra regeringsår gjöts denna klocka vid A. Keillers mekaniska verkstad i Göteborg af P. Pettersson 1845 ...»

Mats Åmark har tydligen ej känt till Sandins redogörelse; i *Sveriges medeltida kyrkklockor* (1960) skriver han om de båda förlorade Gravaklockorna: »Bägge synas ha omgjutits 1845 till en större klocka, vägande 4 skeppund och 8 lispund. (Meddelande av kyrkoherde F. Strandlund 1942.)» Åmark anser det troligt, att det, såsom Fernow uppger, har funnits en inskrift på den ena av Grava-klockorna: Det »förefaller som om Fernows uppgifter vore riktiga, även om man måste ställa sig frågande till om han lyckats rätt avteckna den synbarligen både åldriga och egendomliga inskriften, som han i varje fall icke lyckats tyda» (Åmark a. a. s. 265).

Det finns emellertid en hittills förbisedd källa rörande den egenartade inskriften. I »Wermelandia Ecclesiastica, Andra Boken», s. 30 (hs I. 26: 2, KB), har nämligen Fridrik Fryxell gjort följande anteckning: »Den ena af klockorna uti Tornet är märkvärdig, af den derpå warande Inscription, som utmärker dess höga ålder. Jag besåg den 1788, i tanka, att kunna läsa och förstå skriften, då jag också noga afritade skriften, sådan som den följer ...» Se fig. 22.

Under sin avritning av inskriften tillägger Fryxell: ... »men att kunna förstå denna skriften, måste jag lemna åt en annan, att försöka sin lärdom och skarpsinnighet med, att den utgrunda och uttyda. Det tyckes kunna finnas af Inscriptionen, att den bör läsas bak fram. Men af Bokstäfwernas utseende will jag sluta, att kläckan skall vara gjuten i slutet af Trettonde, eller uti fjortonde Århundrade.»

Fernows och Fryxells läsningar är som synes påfallande olika och utgör en bräcklig grund för tolkningsförsök.

Apertin, Stora Kils sn

I Apertins park, i den romantiska »Juvelgrottan», stod tidigare ett åttkantigt stenbord med en lång runinskrift. Denna inskrift kom till min kännedom genom ett brev av den 24/8 1953 från Apertins dåvarande ägare, överintendenten Åke Wiberg. Han skriver: »Jag vore synnerligen tacksam, om jag finge utbedja mig Edert bistånd beträffande följande. I en av ravinerna på Apertin står ett stenbord, försett med inskriptioner ... Några stenbitar ha en gång i tiden brutits loss, då ett träd föll över bordet. Jag har själv icke den kunnighet, som erfordras för att kunna tolka inskriptionerna. Emellertid skulle jag vara synnerligen intresserad av att få fram en tolkning. Frågan är om jag vågar besvåra Eder härmed.»

På grund av Wibergs skrivelse besökte jag Apertin ett par veckor senare i samband med annan förrättning i trakten. Vid det tillfället uppmålades och fotograferades inskriften.

Runinskriften är ristad inom ramlinjer i den åttkantiga bordsskivans översida, 10 cm innanför kanterna. Den tunga kalkstensskivan, som vilade på en delvis murken stubbe, mäter 150 × 150 cm. Var och en av de åtta kanterna är 63 cm. På sju av dessa står runinskriften. Runorna, som är skickligt huggna, är omkring 5 cm höga.

I bordets åttonde kant, där inga runor har ristats, läses årtalet 1606, föregånget av ett tecken som av allt att döma är ett bomärke (stenhuggarens?). Årtalet torde ange bordets tillkomstår.

Fig. 23. Apertinbordet på sin gamla plats i »Juvelgrottan». Foto 1953.

Fig. 24. Runbordet i Apertins park.

Fig. 25a. Detalj av runristningen på Apertinbordet.

Fig. 25b. Detalj av runristningen på Apertinbordet.

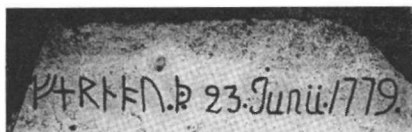

Fig. 25c. Detalj av runristningen på Apertinbordet med ristarens namn och datering.

Runinskriften, som är ristad på en något bristfällig isländska, kan återges på följande sätt:

... mæti. fognadafundur. i. adsati. fornum. fraknastR.

monnum. auk. hin. besti. saldarstadur. risi. stain.

ei ... fernou. d. 23. Junii. 1779.

Inskriften åsyftar sålunda ett »möte» på Apertin midsommaren 1779. Sammankomsten kallas **fognadafundur** (isl. *fagnaðarfundur*, 'glatt möte', 'glädjande återseende'; platsen (Apertin) betecknar runristaren som *hin beztí sældarstadur* »den bästa och lyckligaste plats») osv.

Den avslutande satsen innehåller den intressanta upplysningen, att inskriften har ristats av Erik Fernow (1735–1791). Se fig. 25 c.

Efter min undersökning 1953 har den fernowska runinskriften tilldragit sig en viss uppmärksamhet. Den nämns av Frej Alsterlind i *Den gamla kyrkplatsen* (1955), s. 423, av Ernst Nygren i artikeln om Fernow i *Biografiskt lexikon* (bd 15, 1956, s. 624) samt i *Slott och herresäten i Sverige, Värmland* (1968), s. 233.

Stenbordet står ej längre kvar på sin gamla plats i »Juvelgrottan». För att skydda bordet från vittring och från ytterligare skador, har Apertins ägare nu flyttat in bordet i den gamla smedjan, belägen 200 m Ö om huvudbyggnaden.

Höglunda, Mårtenstorp, Nors sn

En bläckteckning av en runsten »Wid torpet Mortenstorp under Höglunda i Nor sokn. Wärmeland» finns i den Lignellska handskriftssamlingen (Kristinehamns läroverksbiblioteks handskriftssaml., Lignell VII: 10, Föreningen Värmlandsarkiv, Karlstad).

På teckningen ser man mitt på stenen ett kors, omgivet av en drakslinga. Inom slingan har ett 20-tal runor markerats, de flesta som svårt skadade och oläsliga. Nedtill på bilden finns följande anteckning, av allt att döma gjord av Fr. Fryxell: »Aftagen af Lorents von Nackreii 1774 d Januar. men finnes icke, och har alldrig funnits, som jag wid noga efterfrågan fick höra 1788. d. 10 Julii.» Se fig. 26.

Den som enligt uppgiften på runstensbilden skulle ha gjort teckningen måste väl vara Lars von Nackrej (1729–1794), dåvarande ägaren till Höglunda. Uppgiften, att runstenen »alldrig funnits», är troligen korrekt. Tecknaren har väl, i likhet med andra värmlänningar, haft avsikten att rista runstenen, men låtit sin »runsten» stanna på papperet. I alla händelser finns ingen »runsten» på Mårtenstorp, och ingen i trakten har hört talas om en sådan.

Sunne kyrkogård

På Sunne kyrkogård står en liten sten med en lång runinskrift inom en ringlande drakslinga. Stenen, som består av en tunn skifferskiva, har sin plats bland »prästgravarna», 70 m ÖNÖ om kyrkans kor. Till vänster om »runstenen» står en gravsten över prosten Johan Fryxell (1712–1786), hans hustru Ulrica Aurivillius (1724–1804) och

Fig. 26. »Runstenen» i Nors sn, Höglunda, Mårtenstorp.
Efter lavering av L. von Nackrej.

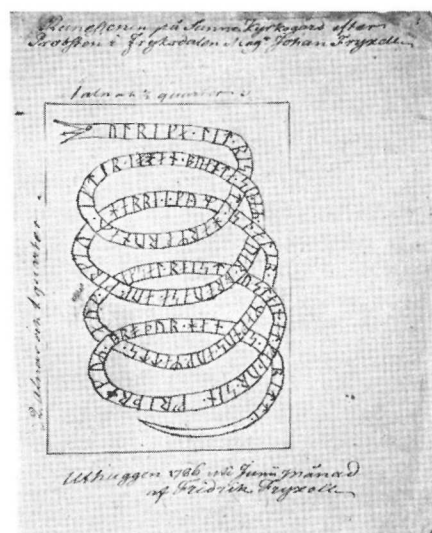

Fig. 27. Sunne kyrkogård. Efter teckning av
Fr. Fryxell.

deras söner. Till höger om den runristade stenen har en gravsten rests över kyrkoherden i Sunne Axel Fryxell (1705–1834).

Den runristade stenen, vars runor är ganska skickligt huggna, har följande inskrift:

ulrika · lit · rista · harmarunar · iftir · iohan · buanta · sin · er · uar · prouasta · uk · kirkiuherre · a · fryksþalir · magnus · auk · mats · auk · aksel · raisti · stin · at · fapur · sin · friþrekur · broþur · hans · ritti ·

»Ulrica lät rista sorgerunor efter Johan, sin make, som var prost och kyrkoherde i Fryksdalen. Magnus och Matts och Axel reste stenen åt sin fader. Fridrek, hans broder, ristade.»

»Runstenen» är alltså ristad av den kände genealogen och samlaren Fridrik Fryxell (1724–1805).¹

En bläckteckning av runinskriften finns i Kristinehamns läroverksbiblioteks handskriftssamling (hs Lignell VII: 10, Föreningen Värmlands arkiv, Karlstad). Teckningen (se fig. 27) har rubriken »Runstenen på Sunne Kyrkogård efter Prosten i Fryksdalen Mag^r Johan Fryxell». Nedtill på teckningen lämnas följande upplysning: »Uthuggen 1786 på Sunne prästgård af Fridrik Fryxell.»² Prosten Johan Fryxell dog den 26 februari 1786. Hans broder, Fr. Fryxell, ristade sålunda minnesrunorna några månader senare.

»Runstenen» på Sunne kyrkogård nämns i *Kyrkoinventarium 1830*. Där meddelas att det på kyrkogården står en mindre sten »med Runbokstäfver, hvilka dock, efter underrättelse, lära innefatta en Sentence till minne af den afledne Prosten Fryxell, och äro ristade af någon hans anhörig». — Se också V[italis] S[vensson], *Sunne kyrka genom tiderna* (1960), s. 116 f.

Bredene, Bro sn

En skrivelse, som tydligen har tillhört ett brev till professor Adolf Noreen, förvaras nu i ATA. Skrivelsen, som av handstilen att döma, är författad av den kände norske filologen professor Magnus Olsen (1878–1963), är daterad »Kristiania 31 August 1904». Den lyder: »En norsk Filolog har fra en svensk Bekjendt (eller en i Sverige bosat Nordmand) faaet følgende Meddelelse: 'Ude paa Jordet i Nærheden af Gaarden (o: Bredene pr. Stationen Werm-landsbro, Sverige) hæver der sig fra det flade Jordsmon 3 underlige Hauger — runde, 10 à 15 Meter i Diameter, tæt bevoksede med Trær, og med en grydeagtig Fordybning i Midten. Paa den ene er der opreist en Sten, hvor der paa den ene, smale Side er indridset en Række Tegn, der ser saaledes ud

¹ Om en annan av Fr. Fryxell ristad runinskrift av alldeles samma typ se ovan s. 55 f.

² Bläckteckningen avviker i flera fall från inskriften på själva stenen. Teckningen har t. ex. *prouasta*, *fryksþalir*, *matts* och *raistu*.

*†↑
 ↑‡
 ‡††††
 ↑

Brevskriveren försikrer, at han har ridset saa nöiagtig som muligt. Denne Indskrift interesserer mig, men saalænge som jeg ikke har seet Runerne enten i Original eller gjengivne paa et Papiraftryk og saalænge som jeg ikke har seet nogen Meddelelse fra en sagkyndig Mand om Runernes Udseende paa Stenen, tør jeg ikke have nogen bestemt Mening om Indskriften. Dog er vi ved Bestemmelsen af dens Alder efter mit Skjön henviste til et af følgende to Alternativer: Enten er Indskriften falsk (d.v.s. fra nyeste Tid eller ialfald fra Nutiden) eller ogsaa er Indskriften fra omkr. Aar 750–800. Jeg er foreløbig mest tilbøielig til at antage det sidste. Jeg vil dog for Tiden ikke meddele Dig min foreløbige Tolkning og de Grunde, som fører mig til at antage et af de to ovenfor nævnte Alternativer. — Men efter det, som jeg her har skrevet, vil Du finde det naturligt, at jeg holder det for meget vigtigt, at Stenen og Indskriften bliver nærmere undersøgt. Da Du er fra Vermland og har Forbindelser der, vover jeg at skrive herom til Dig. Jeg vilde være Dig meget taknemmelig, om Du kunde skaffe mig nærmere Oplysninger om Stenen og Indskriften. Der burde indhentes Oplysninger hos de ældste Bønder i Egnen om, hvorvidt Stenen har staaet med Indskrift fra umindelige Tider paa den Plads, hvor den nu staaer. Tillige vilde jeg være meget taknemmelig for en Kopi af Indskriften, som nöiagtig gjengiver Runernes Træk. Man burde faa en udtrykkelig Udtalelse om, hvorvidt der kan have staaet flere Runer paa Stenen end de, som er gjengivne i den her meddelte Afskrift. Senere eller samtidig vilde en nærmere Beskrivelse af Stenen være ønskelig. Saaledes Angivelse af Stenens Höide, Bredde og Tykkelse og af Stenarten, etc.»

Huruvida Adolf Noreen gjorde några undersökningar i denna sak eller om han överhuvudtaget besvarade Magnus Olsens skrivelse är mig obekant. Vid mitt besök på platsen hösten 1975 fann jag utan svårighet de tre i skrivelsen nämnda gravhögarna. De är nu ej längre »tät bevoksade med Trær»; träden är nyligen borttagna och högarna är väl synliga i den vidsträckt betesmarken norr om Bredene gård. På den sydligaste av gravhögarna, belägen omkring 400 m NNV om huvudbyggnaden, låg en bautasten, delvis nedsjunken i marken. Det kan icke råda något tvivel om att det är denna sten som åsyftas i skrivelsen av år 1904.

Stenen grävdes fram vid mitt besök i september 1975. Stenen visade sig vara 200 cm hög och på mitten 80 cm bred. Tjockleken på den »östra» sidan är 32 cm. Några runor fanns emellertid ej. Uppgiften om att Bredenestenen bär runinskrift är alltså felaktig.

Bautastenen restes den 14 oktober 1975 så som den ursprungligen har stått. Höjd över marken 153 cm. Arbetet utfördes av ett arbetslag från Skogsvårdsstyrelsen i Värmlands län. Se mina skrivelser till ämbetet den 27/9 och den 16/10 1975 (ATA).

Värmskogs kyrka

Inne i Värmskogs kyrkas vapenhus sitter, fastklamrad på södra väggen, en sten med ett inristat grip- eller drakhuvud. Stenarten är mörkgrå granit. Mått 68 × 38 × 7 cm.

I G. Svensons och J. Engvalls inventeringsrapport »Fasta fornlämningar i Värmskogs Sn» (ATA) meddelas: »Fragmentet av en egendomlig bildsten med inristad 'grip' hittades 1948 enligt uppgift i stengrunden till posthuset N om kyrkan då detta renoverades.» I arbetet *Värmskog förr och nu* 3 (Arvika 1956, s. 36) uppger Engvall, att »Värmskogsgripen» hade påträffats »vid grundgrävning till nuvarande posthuset». Ristningen dateras av honom till 900-talet. I *Värmlands-Bygden* den 15/11 1968 skriver A. Thybell under rubriken »Kyrkor i stiftet»: »Äldsta föremålet i Värmskogs kyrka är en s. k. bildsten i vapenhuset, forskarna daterar den till omkring 1000-talet.»

Fig. 28. »Värmskogsgripen.»

Fig. 29a. Edanekorset. »Vargsidan.»
Dubbel förstoring.

Fig. 29b. Edanekorset. Baksidan.
Dubbel förstoring.

De nämnda dateringarna är av allt att döma felaktiga. Ristningen torde ha tillkommit långt senare, kanske först på 1600- eller 1700-talet, se fig. 28.¹

Värmskogs bogårdsmur

I västra bogårdsmurens utsida, S om västra kyrkogårdsgrinden, är en liten runristad sten insatt. Granit, 70 × 27 cm. Enligt G. Svensons och J. Engvalls inventering (se ovan) skall stenen ha följande obegripliga inskrift: +RIPHR +B. På den lilla »runstenen» står emellertid: **erik noren**. Stenen har alltså ristats av överinspektoren i tullverket Erik Noreen (1763–1841). Om denne flitige runristare se t. ex. ovan Inledning s. 10, not 2 och nedan s. 91, 94 och 95f.

Edane, Brunskogs sn

Till Värmlands museum skänktes år 1960 »en korsformig amulett med runtecken». Uppgiften om detta föremål lämnades mig av amanuensen Gilbert Svenson i ett brev av den 7/7 1960. Svenson meddelar där, att amuletten »enligt uppgift» skulle ha tillhört en »finngubbe», som använt den vid vargjakter. Han skulle ha skänkt det lilla blykorset till en lärarinna i Edane. »Kanhända», fortsätter brevskrivaren, »har runorna ingen som helst mening eller samband, men tänkas kan ju också att vissa finska ord översatts till runskrift på detta sätt».

¹ Den ovan nämnde J. Engvall var komminister i Värmskog 1948–68. I sockenvapnet, som fastställdes år 1951, ingår »i fält av silver ett avslitet blått griphuvud».

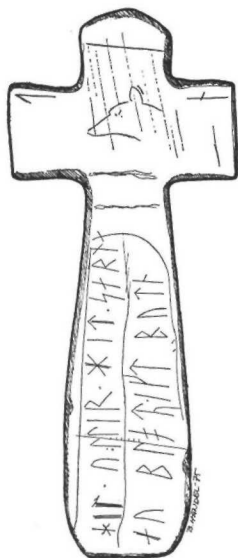

Fig. 30a. Edanekorset. »Vargsidan.»
Efter teckning av B. Händel 1976.

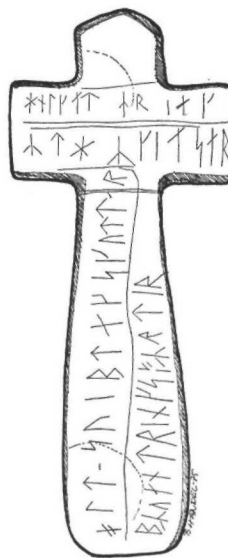

Fig. 30b. Edanekorset. Baksidan.
Efter teckning av B. Händel 1976.

Det lilla blykorset har följande mått: Höjd 5 cm, bredd vid korsarmarna 2,1 cm, stammens bredd nedtill 1,2 cm. Korsarmarna är sålunda jämförelsevis korta. Stammens båda ändar är mjukt rundade, medan korsarmarna har två avslutning. Tjockleken 0,28 cm. Korset har tydligen en gång brustit omedelbart nedanför armarna; lagningen är väl utförd.

Ristningslinjerna är genomgående mycket smala och grunda, snarast rispor. Ristningar finns på korsets bägge sidor. På ena sidan har upptill på stammen, mellan korsarmarna, ristats ett djurhuvud i profil med avsmalnande nos, spetsigt öra och kraftig hals. Det förefaller troligt, att teckningen skall föreställa en varg. I alla händelser är bilden vargliknande. Till vänster om djurhuvudet, upptill på korsarmen, finns ett tecken som ser ut som en **t**-runa med ensidig bistav; till höger på motsvarande plats finns ett tecken i form av en **n**-runa (ensidig bistav). Stammen nedanför djurhuvudet är, liksom korsets andra sida, fullristad med runor och runliknande tecken i dubbla rader. Dessa runor och tecken är 0,3–0,42 cm höga.

Inskriften på »vargsidans» stam har ramlinjer; på den andra sidan finns skiljelinjer mellan raderna; mellan inskriftraderna på korsarmarna har dubbla skiljelinjer ristats.

Inskriften består av 84 runor och 2 runliknande tecken. Dessutom förekommer ett stort antal repor i ytan, ibland gående snett nedåt, ibland tvärs över stammen. Dessa repor är i regel lätta att skilja från de ristade linjerna.

Det är givetvis omöjligt att avgöra, var man skall börja »läsningen» av en inskrift av denna typ. Om man väljer att börja nedtill till vänster på den sida där »varghuvudet» har ristats — alltså på den minst teckenfyllda sidan — och fortsätter på »baksidan» med inskrifterna på korsarmarna och därefter på stammen, skulle inskriften kunna återges på nedanstående sätt. På teckningen (fig. 30) finns smärre avvikelser.

»Vargsidan»:

hil • u : llir • hit • sarna au : blotu • ikt butn
5 10 15 20 25

Vänstra korsarmen: **t**; Högra korsarmen **n**.
30 31

»Baksidan» (med början på översta raden på korsarmarna):

hnl • k-t an r iak rth rki-sar
35 40 45 50

Stammen (med början nedtill till vänster): olt suib • takskutt-r bru-ntrinksfartir
55 60 65 70 75 80 85

Vid läsningen av den kommentar till ristningen som här lämnas bör man komma ihåg, att det gäller mycket små tecken. Om ristaren har darrat det minsta på handen, har detta naturligtvis medfört att runorna har fått en

oregelbunden form. I flera fall kan man iakttaga, under stark förstoring, att runorna har stavar med dubbla streck. Dessa har otvivelaktigt uppstått därigenom, att ristaren har velat göra runan tydligare och då icke kunnat exakt träffa den först ristade linjen utan kommit någon tiondedels millimeter vid sidan. Det kan emellertid konstateras, att ristaren i stort sett har varit förvånande säker på handen. Runorna är, om man tar hänsyn till det trånga utrymme som stod till buds, ofta vackert formade. Slutligen bör framhållas, att det finns ett stort antal små fördjupningar i ristningsytorna. Att skilja dessa från ristade punkter är ej möjligt. De punkter, som jag har återgivit i läsningen, måste därför samtliga betecknas som osäkra.

Till läsningen: Mellan 5 l och 6 l löper en tunn repa tvärs över hela stammen (se fig. 30). Den delas på mitten av skiljelinjen mellan teckenraderna. På repans högra sida finns sex taggar. 8 r har öppen form (dvs. bistavens mellanled träffar ej huvudstaven). 11 t har, liksom 22 tū, 25, 28, 37, 44, 55, 60, 66, 67, 75, dubbelsidiga bistavar. 14 r har sluten form. I 15 n är bistaven högt ansatt. I 16 a har bistaven ristats på den böjda ramlinjen, som alltså tjänstgör som huvudstav. Efter 16 a finns upptill, nära korsstammens vänstra kant, tre mycket små ristade skåror, som möjligen skulle kunna uppfattas som sik. Efter 18 u två punkter. 19 b har, i likhet med inskriftens övriga b-runor (26, 59 och 70), vinklade bistavar. Mellan 20 l och 21 o går fortsättningen på den rispa som börjar mellan 5 l och 6 l. 21 o (b?) har dubbelsidiga snett upp åt höger riktade bistavar. Samma form har inskriftens andra o-runor (b?, 53). Till höger om toppen på 25 t finns två punkter; avståndet mellan 25 t och 26 b är större än normalt. I 27 u finns mitt på huvudstaven en korsande fördjupning, som på grund av sin bredd och ojämnhet icke gör intryck av att vara ristad. I 29 n är bistaven nästan vinkelrätt ansatt. Efter 29 n finns många tunna repor. 30 t, som står upptill på vänstra korsarmen, har ensidig bistav; alla andra t-runor har dubbelsidig. 31 n, som står på motsvarande ställe på högra korsarmen, har ensidig bistav, medan alla övriga n-runor har dubbelsidig (15, 29, 33, 74, 78). I 32 h består huvudstaven ovanför bistavarna endast av en oval liten punkt. I 33 n är bistaven till höger om huvudstaven grund. Vid basen av 34 l finns en punkt. Tecknen 36 och 49 består av en »huvudstav», vilken ett kort stycke nedanför toppen korsas av en lång, snett ned åt vänster gående linje. I båda tecknen är den korsande linjen längre till vänster om »huvudstaven» än till höger. 39 r och 52 r har öppen form. Mellan 55 t och 56 s finns en kort vågrät linje som verkar ristad. I 56 s korsas runans mellanled av en bågböjd linje. Av runan 68 återstår endast en snett ned åt vänster gående bistav, som liknar vänstra delen av en a-bistav; huvudstaven har i så fall förlorats i den djupa och breda brottsprickan. 69 r, som upptill är något missbildad, har öppen form. Runan 73 är skadad; sannolikt a; till vänster om huvudstaven är bistaven kort. I 76 r når bistaven nästan fram till huvudstaven. I 78 n är bistaven lågt ansatt. 81 f är skadat genom en urgröpfung mitt i runan. 83 r har öppen form. 86 r har sluten form. Bistavens nedersta led är lång; den är utdragen över korsets kant.

Inskriften på blykorset har knappast haft någon *språklig* innebörd. Visserligen finns flera runföljder, som man med god vilja skulle kunna göra ett och annat välkänt ord av, men enligt min mening beror detta på tillfälligheter.

Små kors, plattor och band eller remsor av bly försedda med inskrifter har vid flera tillfällen påträffats på nordiskt område, särskilt i Norge; se *KHL* bd 2 (1957) art. »Blykors (og blyplater)», sp. 18 f.

Det ligger givetvis nära till hands att antaga, att Edane-korset med sina många runor har gjort tjänst som en skyddsamulett av något slag. Den uppgiften har ju andra inskriftsförsedda blykors tydligen haft.

Som ett exempel på ett blykors med en inskrift utan språklig innebörd kan Alshus-amuletten anföras (*NIyR* V nr 548). Magnus Olsen skriver (a. a. s. 153 f.) om detta norska, på två sidor ristade kors: »Det har virket ved sitt mylder av runelignende tegn, og hører således inn i den rekke av forestillinger hvor det fremtredende trekk er at et skadevesen blir gjort maktesløs, blir stående urørlig, stanset i sitt onde anslag, idet det overveldes av det forvirrende i en masse av enkeltheter som den har å finne rede i. Der er meget man kan gripe til for å holde f. eks. gjengangere og maren borte. Det fryktede vesen kan tvinges til å telle hvad der er lagt i dets vei, eller — som vi tør tenke oss — til å tyde hvad det finner skrevet ... Ristningen på Alshus-korset synes således å ha det meste av sin magiske kraft i massevirkningen som slår en i møte fra de runelignende tegn.»

Alla hittills kända blykors har ansetts tillhöra medeltiden. Runkorset från Edane, vars proveniens tyvärr är dunkel, kan emellertid, av korsets utformning att döma, knappast vara så gammalt. (Analysen av materialet ger härvidlag ingen ledning.) Korset och inskriften tillhör snarare 1600-talet eller en ännu senare tid. Till denna datering har docenten Aron Andersson (muntligt) anslutit sig.

Långjohanstorp, Blåbärskullen, Gräsmarks sn

I Vitterhetsakademiens och i Värmlands museums arkiv förvaras en stor mängd handlingar rörande en på Blåbärskullen iakttagen förmodad runinskrift, belägen omkring 200 m Ö om Torpet Östra Blåbärskullen, 400 m SSÖ om TV-masten. Ristningen finns i en berghäll, dels mitt i, dels alldeles invid en gångstig. Ur det vidlyftiga arkivmaterialet skall här endast lämnas några korta utdrag.

Fig. 31a. Platsen för »urnordisk runristning» på Blåbärskullen.

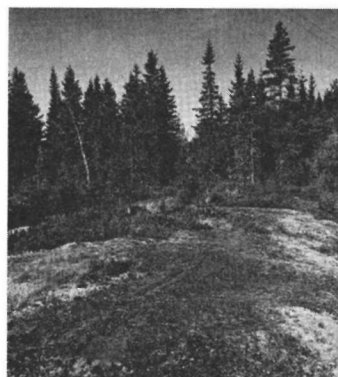

Fig. 31b. Platsen för »urnordisk runristning» på Blåbärskullen.

Det hela började egentligen med en skrivelse till Riksantikvarieämbetet den 30/7 1940 från fil. lic. Sigfrid Ehrling, Lund: »Härmed får jag anmäla, att jag innevarande sommar undersökt en runinskrift, som förra sommaren upptäcktes på Blåbergskullen i Gräsmarks socken i Värmland. Inskriften är ristad på den flata översidan av en åsformad upphöjning av berggrunden och innehåller icke mindre än omkring 78 runor. Den förefaller att vara fullt äkta och kan dateras till urnordisk tid, i det att alla runor härröra från den äldre futharken. Av ett speciellt intresse är att ristaren icke mindre än fem gånger använt den sällsynta e-runan **ℓ**, som eljest icke belagts senare än i Asumbrakteaten från 500-talet. Det är min mening att småningom utarbeta en beskrivning och tolkning av inskriften. Tillsvidare har jag nöjt mig med att insända en notis till Svenska Dagbladet för att förhindra att jag blir förekommen av bygdemeddelare.»

Under de närmaste veckorna förekom i tidningarna många artiklar, vilkas innehåll belyses av följande rubriker: »En märklig runristning upptäckt i Gräsmark» (*Karlstad-Tidningen* den 10/8 1940), »Magisk runsten — fint fornfynd. Vetenskaplig sensation vid Blåbergskullen» (*Stockholms-Tidningen* den 11/8 1940); se även *Dagens Nyheter* den 11/8 och 14/8 1940 och *Stockholms-Tidningen* den 14/8 1940.

Riksantikvarieämbetet meddelade Ehrling att det godkändt hans förslag att utse ägaren av hemmanet Östra Blåbärskullen till vårdare av den nyupptäckta fornminnesplatsen. Ämbetet »motser med intresse» Ehrlings »forskningsresultat» (Skrivelse till Ehrling 28/8 1940).

Gipsavgjutning togs genom Ehrlings försorg, och i den skrivelse, där detta meddelas ämbetet, omtalar Ehrling: »Innan jag reste från Gräsmark, hade jag ett sammanträffande med styrelsen för socknens hembygdsförening. Den bemyndigade mig att meddela, att föreningen vore villig att uppföra ett skjul runt hela hällen. Det skogsområde, där hällen befinner sig, tillhör major S. Pålsson, Rottneros. Vid ett talsamtal framkastade denne, att han möjligen skulle föranstalta om en avstyckning och erbjuda Raå äganderätten till området närmast omkring runhällen. Mitt forskningsarbete måste f. n. vila, men om ett par veckor hoppas jag att kunna återupptaga det och skall då, som jag hoppas, på någon veckas tid kunna åstadkomma en preliminär beskrivning och tolkning av inskriften» (Skrivelse den 4/9 1940).

Drygt två månader senare (11/11 1940) översände Ehrling »den i somras utlovade beskrivningen av runinskriften på Blåbärskullen. Jag har avfattat den med särskild tanke på att den skulle kunna införas i Fornvännen ... Tyvärr har det överstigit min förmåga att åstadkomma ens en preliminär tolkning.»

Riksantikvarieämbetets ombud Nath. Hedin, Sunne, intog redan från början en skeptisk hållning till dateringen av ristningen. Han skrev den 13/8 1940 till ämbetet: »Rörande fyndplatsen ber jag att redan nu få meddela, att den är så belägen att ett förhist[oriskt] fynd måste förefalla högst osannolikt. Platsen ligger nämligen högst uppe på vattendelaren mellan Fryksdalen och Mangskogs sn, långt avlägsen från jordbruksbygd och ca 400 m ö. h.» ... Hedin »måste förmoda ... att det nu anmälda fyndet är tillkommet i relativ sen tid». ... Ännu i en tidningsartikel med rubriken »Runristningar» på Blåbärskullen (*Nya Värmlands Tidningen* 9/10 1961) skriver han, att det rör sig om »en motsvarighet till så kallade »säterstenar» som ibland hittas vid gamla säterplatser ... Ett uttryck för den s. k. skrivklådan, som möter i alla möjliga sammanhang».

Redan året efter upptäckten blev *stenarten* i de partier av berget, där ristningen finns, undersökt av en geologisk expert. Statsgeologen N. H. Magnusson, som på riksantikvarieämbetets anmodan undersökt bergartsprov från hällen uttalar, »att detta var av en starkt sönderkrossad och förskifrad granit. Det synes mig i högsta grad osannolikt att gamla hållristningar skulle kunnat hålla sig väl bevarade till våra dagar i ett dylikt material, varför

Fig. 32. Detalj av ristningen på Blåbärskullen.

sannolikheten talar för att de iakttagna ristningarna äro av ungt datum.» (Skrivelse till riksantikvarieämbetet den 5/6 1941.)

Ett par år senare är professor Ivar Lindquist, Lunds universitet, på platsen. Han meddelar ämbetet den 16/8 1943, att han »i dagarna för första gången sett och undersökt» runinskriften på Blåbärskullen och fortsätter: »Utan föregripande av resultatet av mina tydningsförsök får jag härmed som min bestämda mening påpeka, att det rör sig om en värdefull sak. Tecken tycks mig tyda på att minnesmärket har lidit vanvård, sedan det kom i dagen ... Någon inhägnad skyddar icke inskriptionshällen. Än mindre finns anordning invid hällens överkant för att avleda vattenflöde, vilket vintertid kan tänkas vålla skada.» Lindquist föreslår, »att skogsmylla åter fyllas på ... så att samma skyddande vegetation kunde få breda sig, som den som har bevarat den [=ristningen] i århundraden».

Riksantikvarieämbetet, som på detta sätt fick kännedom om att Lindquist var sysselsatt med en tolkning av inskriften, skriver (den 1/9 1943): »Ämbetet motser med stort intresse resultatet av Eder undersökning.»

Någon redogörelse insändes tydligen ej vid detta tillfälle, men ett år senare infördes en artikel i *Nya Wermlands Tidningen* (den 17/8 1944) under rubriken »Hällristning i Gräsmark med bön till åskans gud. Professor Lindqvist har tytt runorna på Blåbärskullen». Artikelns början lyder: »För några år sedan upptäckte en gräsmarkspojke vid namn Hjalmar Englund av en händelse en runristning uppe på berget Blåbärskullen i Gräsmark. Fyndet väckte, då det så småningom blev känt, stort uppseende bland sakkunskapen, eftersom man ansåg att bygden häruppe i Fryksdalen ej skulle ha någon fast befolkning vid den tid då inskriften på berghällen en gång i tiden inhuggits. Enligt vad som kommit till Wermlands-Tidningens kännedom, har nu en av våra främsta svenska experter på runtydningens område, professor Ivar Lindqvist, Lund, lyckats uttyda hällristningen. Professor Lindqvist, som under sommaren en tid vistats uppe i Gräsmark, deltog i lördags i ett samkväm ... och därvid berättade han om fyndet på Blåbärskullen och undersökningarna i samband med detsamma. En av deltagarna i samkvämet, hr Artur Anderson, vilken f. ö. var den som först vidarebefordrade upptäckten till sakkunskapen omtalar ..., att professor Lindqvist uppgett runinskriftens ålder till omkring 1 300 år. Innehållet skulle vidare vara en bön till åskans gudom. Några närmare detaljer ha ej stått att erhålla, men enligt uppgift kommer professor Lindqvist att belysa ämnet i ett vetenskapligt arbete som han är sysselsatt med.»

Att Ivar Lindquist verkligen vid denna tid var sysselsatt med att utarbete en skrift om ristningen på Blåbärskullen framgår av en skrivelse den 1/10 1944 till riksantikvarieämbetet, där han meddelar, att det »är med största tillfredsställelse jag nu studerar resultatet av Herr Åzelius' och mina förenade ansträngningar i somras att få till stånd dels en objektiv fotografisk kopia, dels en subjektivt, med krita framhåvd, återgivning. För framställning av klischéer till min kommande skrift, som håller på att ta formen av en bok, ber jag att få återkomma med begäran om utlån av vissa originalplåtar» ...

Någon vetenskaplig behandling av »runinskriften» har av naturliga skäl icke utkommit. Däremot höll Lindquist vid flera tillfällen föreläsningar om Blåbärskullens inskrift i lärda församlingar på olika platser i landet.

De trådsmla, grunda strecken, som är omkring 10 cm höga, har ristats med ett vasst föremål i en decimeter-bred, bandliknande upphöjning i hällen. »Bandet» höjer sig en eller ett par millimeter över hällens övriga delar. Stenarten är kvartsrik, biotitförande glimmerskiffer (geologen S. Berglund). I denna mjuka stenytta är det mycket lätt att rista smala streck. Att dessa streck, ibland runliknande, saknar språklig innebörd är alldeles uppenbart.

Man kan lugnt instämma i riksantikvarieämbetets uttalande redan av den 10/4 1941: »Ristningen är troligen närmast att hänföra till den typ, som återfinnes på några hållar av mjuka stenarter i vårt land. Den mjuka stenarten har inbjudit till ristningar av olika slag, såsom streck, tecken, bomärken, initialer o. dyl. Ristningarna äro från sen tid.» Nära 20 år senare (den 9/9 1959) skriver landsantikvarien i Värmlands län, som på ämbetets uppdrag hade besiktigat den mångomtalade ristningen: »Sedan jag nu personligen besökt platsen får jag som min mening anföra, att den [ristningen] helt visst icke har något samband med runstenar och runristningar i vanlig bemärkelse, utan är att betrakta som en parallell till de runliknande ristningar och klotter man kan finna litet varstans ute i

bygderna ... Man kommer närmast att tänka på de tecken och figurer, som bl. a. påträffats på sätrar eller vid rastplatser.» ...

En riktig uppfattning om denna ristning hade f. ö. uttalats redan i *Värmland förr och nu* 1939–1940. Helge Kjellin skriver där: »Sommaren 1940 gjordes på Blåbärskullen ett sensationellt fynd av 78 runliknande tecken ... Dessa tecken äro visserligen ristade av människohand eller sannolikt många händer men äro alls inga runor av urnordiskt ursprung ... Dylika 'skrivhällar' eller 'skrivberg' äro kända även från andra trakter av landet» (a. a. s. 162, noten).

Tveta kyrkogård

En gravsten, som står 20 m S om kyrkan, 6 m V om den östra kyrkogårdsgränsen, har på den östra sidan (baksidan) en skickligt huggen runinskrift. Inskriften, som omramar ett monumentalt kors, lyder i översättning: »Anders, prost i Kila 1826, lät resa sten denna efter fader sin gode 1849. Det skall vara till minne av männen så länge människor leva.»

Inskriften är alltså ristad av den framstående kännaren av Värmlands fornminnen, prosten Anders Lignell (1787–1863). Jfr om gravstenen Lignells självbiografi, utg. av D. Toijer i *Skrifter utgivna av Värmlands museum* 3 (1955), s. 15 och s. 23. Den sista satsen i inskriften är ett citat av slutorden på runblocket vid Runby, Eds sn, Uppland (U 114).

Lignell har samma år på Kila kyrkogård ristat runor på baksidan av sin broders gravsten (se nedan s. 91).

5. Kila kyrka

Pl. 6, 7.

Litteratur: Fr. Fryxell, *Wärmannia Ecclesiastica* 1750, s. 132, 133 (hs Lignell III, Kristinehamns läroverksbiblioteks handskriftssamling, Föreningen Värmlandsarkiv, Karlstad), *Wermelandia Ecclesiastica* Eller Carlstads Stifts Kyrko- och Präste-Chronica, Andra Boken, s. 369 f., 372 (hs I. 26: 2, KB); E. Götlin, Anteckning (i: *Ihreska handskriftssaml. nr 112*, UUB); E. Fernow, *Beskrifning Öfver Wärmeland* (1773), s. 217; A. Lignell, *Kyrkoinventarium 1830* (ATA), Kila-Boken, Eller Strödda Underrättelser om Kila Pastorat och dess Prester (hs i Kila kyrkoarkiv, Serie P, nr 14); J. G. Liljegren, *Run-Lära* (1832), s. 161, 163, *Run-Urkunder* (1833), s. 232, nr 1981; P. Björkman, *Beskrifning öfver Wermland, sednare delen* (tryckt i Värmlands fornminnes- och museiförening, Seriepublikation Nr 1, 1945), s. 55; J. Hammarin, *Carlstads Stifts Herdaminne* 2 (1847), s. 210 f.; J. W. Alsterlund, Anteckning (i: Kristinehamns läroverksbiblioteks handskriftssamling, Alsterlund IV, Föreningen Värmlandsarkiv, Karlstad); N. G. Djurklou, *Bidrag till Wermlands antiqvariska topografi* 2, 1867 (hs i ATA, s. 163; tryckt i Värmland förr och nu 1956, s. 146, 148); H. Kjellin, *Fornminnen* (i: *Sverige, Geografisk, topografisk, statistisk beskrifning*, bd 5, 1915), s. 508; C. V. Bromander, *Ur Kila sockens kyrko- och prästgårdskronika* (1928), s. 8; *Nya Wermlands Tidningen* den 26/6 1936, 24/11 1953, 25/9 1954; M. Åmark, *Sveriges medeltida kyrkklockor* (1960), s. 265 f., 297; S. B. F. Jansson, *Skrivelse till Riksantikvarieämbetet* den 19/11 1964 (ATA); Göteborgs-Posten den 14/1 1965; A. Edestam, *Karlstads stifts herdaminne* 3 (1970), s. 159.

Äldre avbildningar: Fr. Fryxell, bläckteckning av inskriften; Lignell, bläckteckning (i: *Kyrkoinventarium 1830*); Djurklou, bläckteckning (i a. a. 1867, pl. XLV, fig. C);¹ Alsterlund, teckning (i a. a.) och i Alsterlund VII, Värmlandsarkiv, Karlstad; Åmark foto (i a. a.).

I Kila kyrkas torn hänger två klockor. Den ena av dem, storklockan, bär runinskrift. Kila storklocka är den enda bevarade runklockan i Svealand.

Kila stenkyrka, som ersatte den medeltida träkyrkan, uppfördes på annan plats åren 1652–54. Tornet, där klockorna nu hänger, är av yngre datum; kyrkan blev först år 1769 försedd med torn.

Om kyrkan lämnar Andreas Rhyzelius följande upplysningar: »Hela församlingen består af tre Sochner, och hafwer äfwen så munga *Kyrkior*, ibland hwilka är 1 *Kila*, som är och otwiflachteligen altid warit Moder- eller Sätas-Kyrkia, af hwilko Pastoratet namn fådt och behåller; men sitt namn hafwer hon af sin gamla belägenhet wid en Kil eller wik af siön Harefiolen. Ther hon i förstonne är byggd af träd, mycket liten och trång, samman-

¹ I den tryckta utgåvan av Djurklous arbete (*Värmland förr och nu* 1956) har utgivarna av misstag råkat insätta teckningen av Gillbergaklockan på Kilaklockans plats (se s. 147). Djurklous avbildning av Kilaklockan återfinns där i stället på s. 95.